

ده رساله در طب سنتی ایران

تصحیح و تحقیق

زیر نظر:

دکتر فرزانه غفاری

با همکاری:

دکتر مهدی سعید سعیدی زحلی نژاد

سایر همکاران:

دکتر هانیه مرتضی

دکتر سعیده غفاری

دکتر فاطمه علیجانی‌ها

دکتر آناه غیایی

دکتر نبی میبدی

دکتر شیرین فهیمی

دکتر شیرین پروین رو

دکتر رضا ایلخانی

دکتر شهناز کارکن

مدرسنامه: ده رساله در طب سنتی ایران / تصحیح و تحقیق زیر نظر فرزانه غفاری؛ با همکاری محمدابراهیم زحلی نژاد؛ سایر همکاران هانیه مرتضی... (و دیگران).

عنوان قرارداد: ده رساله در طب سنتی ایران

مشخصات نشر: تهران: طب سنتی ایران، ۱۳۹۳.

مشخصات ظاهری: ۳۲۰ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۱۰-۱۰-۲

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

داشت: سایر همکاران هانیه مرتضی، سعیده غفاری، فاطمه عنبرجانی‌ها، آزاده غیبی، راضیه نسیم‌بیدی...

موضوع: پزشکی - متون قدیمی تا قرن ۱۴

موضوع: طب سنتی - ایران

شناسه: رده، غفاری، فرزانه، ۱۳۳۹

شماره افزوده: زحلی نژاد، محمدابراهیم

شناسه افزوده: مرتضی، هانیه

رده‌بندی کنگره: ۹۲۱۰

رده‌بندی دیویی:

شماره کتابشناسی ملی: ۲۴۹۲۵

سازمان اسناد و کتابخانه ملی

عنوان: ده رساله در طب سنتی ایران

تصحیح و تحقیق زیر نظر: دکتر فرزانه غفاری

ویراستار: دکتر محمدابراهیم زحلی نژاد، دکتر سعیده غفاری

دبیر اجرایی: هما امینی

صفحه‌آرایی: رقیه نوری

طراحی جلد: صادق جمالی

ناشر: طب سنتی ایران

نوبت و تاریخ چاپ: چاپ اول، ۱۳۹۳

قیمت: ۱۵۰۰۰ تومان

شمارگان: ۱۰۰۰ جلد

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۱۰-۱۰-۲

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

مرکز پخش: انتشارات طب سنتی ایران: ۵۴۰۹۸۹۲ - ۰۹۱۹

publisherT1M@yahoo.com

فهرست مطالب

پیشگفتار	ز
اطریلال	۱
بیخ چین	۱۹
نزهة الملوك	۶۰
نزهة الملوك (۱)	۷۹
فی شرح هلیج	۹۹
تحفه شاهى	۱۱۵
چوب چینی	۱۴۳
خواص الأشياء	۱۹۱
رساله‌ای در شرح مومیایی کانى	۲۳۱
رسالة لمحمد بن زکریا الرازى فى تقديم الفواکد و تأخيرها على الطعام	۲۴۱
رسالة لمحمد بن زکریا فى منافع السکنجین	۲۷۳
نمایه‌ها	۳۰۱
نمایه بیماری‌ها	۳۰۳
نمایه مفردات و فرآورده های گیاهی، حیوانی و معدنی	۳۰۷
نمایه قراپادین ها	۳۱۸
نمایه مکان‌ها	۳۱۹
نمایه کسان	۳۲۱

❖ مقدمه

حکیم عمادالدین محمود بن مسعود شیرازی، پزشک، استاد و نویسنده قرن ۱۰ ق. از پزشکان و حکمای مشهور دوره صفوی است.

تاریخ تولد و مرگ او را فقط می‌توان از روی نوشته‌های اصحاب تراجم و نویسندگان دیگر تخمین زد.

سیریل الگود در این باره می‌گوید: عمادالدین محمود بن مسعود بن محمود در حدود سال ۵۱۵ ه. ق. متولد یافته است. تاریخ تولد و مرگ او هر دو را فقط می‌توان از روی نوشته‌های نویسندگان دیگر استنباط کرد... از این رو چنین نتیجه می‌شود که وی در یک دوره طولانی از قرن شانزدهم میلادی می‌زیست.

عمادالدین به خانواده‌ای که سابقه طبابت داشته، منسوب است.^۱ این خانواده در پزشکی از شهرت خاصی برخوردار بود. در واقع عمادالدین با استفاده از کتب و مطالبی که جدش به رشته تحریر درآورده بود، علم پزشکی را به پسر خود، پسر عمادالدین، مسعود بن محمود ملقب به رکن‌الدین با وجود آنکه اصلاً شیرازی و کاشانی نامیده می‌شد، زیرا قسمت اعظم عمر خود را در کاشان گذرانده بود؛ اما پسرش کنیه شیرازی را داشت.

مسعود شاگرد استاد عالیقدر صدرالدین علی شیرازک دربار شاه طهماسب بوده است.^۲ مسعود بن محمود که بنام محمدبکر هم خوانده می‌شود چشم پزشک بود و کتابی درباره درمان ناراحتی‌های معمولی چشم تألیف نموده است.^۳ او در سال ۹۴۵ ق. وفات یافت.

عمادالدین فرزندی به نام محمدباقر (زنده بین سال‌های ۹۸۰-۱۰۷۹ ق.) داشته که او هم شغل طبابت را پیش گرفته بود. وی در زمره پزشکان دربار شاه عباس کبیر به شمار می‌رفت و از او کتب و نوشته‌های چندی باقی مانده است؛ ولی شهرت او بیشتر به سبب آنکه در فن پزشکی بوده است.^۴

-
۱. تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی، سیریل الگود، ترجمه دکتر باهر فرقانی، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۶، چاپ سوم، ص ۴۲۹.	۴. تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی، سیریل الگود، ترجمه محسن جاویدان، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۵۷ ش، ص ۲۵.
۲. همانجا.	۵. رساله افیونیه، حکیم عمادالدین محمود بن مسعود شیرازی، تصحیح و تحقیق رسول چوبانی و همکاران، تهران، انتشارات المعی، ص ۱۱.
۳. طب در دوره صفویه، سیریل الگود، ترجمه محسن جاویدان، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۵۷ ش، ص ۲۵.	

عمادالدین پس از تحصیلات به خدمت عبدالله خان استاجلو حاکم شیروان درآمد و ظاهراً به علت قصوری که از وی سر زد از محبوبیت افتاد. بنا به گفته اسکندربیک ترکمان به امر حاکم شیروان مقرر گردید تا عمادالدین را در سرمای شدید و در برف زیاد تعذیب کنند و او با خوردن افیون زیاد توانست از این بلیه جان سالم به در برد، ولی به رعشه مبتلا شد.^۱

پس از این حادثه وی به مشهد رفت و در مجاورت آستان قدس رضوی قرار گرفت. در آنجا به مدارس مردم مشغول بود و در همانجا کتاب آتشک را تألیف نمود.^۲

حکیم عمادالدین از پزشکان و حکمای مشهور دوره صفوی است. وی مدتی در خدمت عبدالله خان استاجلو حاکم شیروان بود. در زمان پادشاهی شاه طهماسب صفوی مدتی سمت طبیب دربار صفوی را بر عهده داشت. آنگاه در آستان قدس رضوی به طبابت پرداخت و پس از آن به هندوستان رفت و بعد از سال ها اقامت در این سرزمین به ایران بازگشت.

حکیم عمادالدین در زمان بیماری های مزمن و سیفلیس حذاقت بالایی داشت. بیماری سیفلیس حدود یک قرن پیش از حکیم عمادالدین (نیمه دوم قرن نهم ق.) همراه مسافران اروپایی مبتلا به این بیماری وارد ایران شده بود. در دوره صفویان بیماری مزبور به طور وسیعی در میان مردم شیوع داشت و به نام های آبله، آتشک، خرب صغیر و کبیر خوانده می شد. حکیم عمادالدین چند رساله نوشته که یکی از آنها «آتشک» است که آن را در سال ۹۷۷ ق. در مورد این بیماری تازه وارد نوشته و خود نیز در معالجه بیماران سیفلیس مهارت داشته است.^۳

عمادالدین در نویسندگی از شهرت بسیاری برخوردار است و در این رابطه آثار ارزشمند و متعددی از او بر جای مانده که اغلب در امر پزشکی و دیوانه پزشکی است. در مقدمه کتاب سید ظل الرحمن که تحقیقی درباره رساله اطریلال عمادالدین است حدود ۲۷ اثر تألیفی از عمادالدین نام برده است.^۴

۴. بنگرید به: رساله اطریلال عمادالدین محمود شیرازی، مقدمه، تدوین و ترجمه پرفسور حکیم سیدظل الرحمن، شعبه علم الادویه، اجمل خان طبیه کالج، مسلم یونیورسی علی گره

۱. تاریخ عالم آرای عباسی، اسکندربیک ترکمان، به اهتمام شاهرودی، نشر طلوع و سیروس، تهران، ۱۳۶۴ ه. ش، ج ۱، ص ۱۶۸.

۲. رساله افیونیه، ص ۱۴.

۳. دایرةالمعارف پژوهشی در تاریخ پزشکی و درمان جهان از آغاز تا عصر حاضر، محمدتقی سרمدی، انتشارات سרمدی، تهران، ۱۳۷۸ (صص ۶۹-۶۸).

مکتب پزشکی ایران مکتب کاملی است که قدمت چند هزار ساله دارد و در طول تاریخ علی‌رغم طوفان‌های سهمناک همواره زنده و پویا مانده است. دیدگاه سلامت‌محور این مکتب، تأثیر بسزایی در گسترش سلامتی و بهداشت در میان ملت‌ها داشته است. در عرصه درمان نیز شواهد غیرقابل انکار وجود دارد که گویای توانمندی این مکتب در حل برخی معضلات پزشکی در طول تاریخ است. اسامی بسیاری از دانشمندان و حکمای طب سنتی ایران در روند توسعه این مکتب نقش آفرین بوده‌اند؛ آثار علمی ستارگانی همچون محمدبن زکریای رازی، علی بن عباس اهوازی، ابن سینا، سید اسماعیل جرجانی و دیگر اندیشمندان، حدود پنج قرن هدایت گسترش طب در غرب و شرق بوده‌اند. اگر چه برخی از آثار ارزشمند این دانشمندان سخن‌نویس، بر اثر تسامح و غفلت یا به سبب ناملایمات تاریخ و یا به دلایل ناشناخته دیگر به دست ما نرسیده و زلی جای بسی خرسندی است که تعداد قابل توجهی از آنها باقی مانده‌اند.

رساله‌های پزشکی کهن، میراث ارزشمندی هستند که با بیانی و روش‌نویسی آنها همت بلند محققان و پژوهشگران زیادی را می‌طلبد. اهمیت این نسخه‌ها چنان است که بسیاری از مستشرقان در قرون اخیر برای دست‌یازیدن به این خزانه گرانسنگ با علمای مراکز علمی و تحقیقاتی و حتی سیاسی کشورشان اقدامات قابل توجهی نمودند.

در ایران، به‌خصوص در دو قرن اخیر که مصادف با رکود دانش پزشکی بومی و ملی بوده است بسیاری از نسخه‌های خطی یا به دست بیگانگان افتاده‌اند یا در کتابخانه‌ها و مؤسسات علمی و تاریخی همچنان ناشناخته مانده‌اند و یا اینکه مورد بررسی و مطالعه قرار نگرفته‌اند. خوشبختانه با موج جدیدی که در دانشگاه‌ها و مراکز علمی و پژوهشی این سرزمین کهن در رابطه با احیای طب و داروسازی سنتی ایران و توجه به متون پزشکی کهن ایران زمین و

تمدن بزرگ اسلامی رخ داد تعدادی از کتب و رساله‌های خطی پزشکی مورد تصحیح، تحقیق و بازنگری قرار گرفتند؛ البته تعداد قابل توجهی از آنها هنوز مورد بررسی و مطالعه قرار نگرفته‌اند. نکته قابل ذکر این است که به یقین پاره‌ای از مفاهیم موجود در آثار کهن پزشکی با یافته‌های دانش پزشکی نوین هم‌خوانی ندارند و یا ممکن است برخی موضوعات آنها برای خواننده نامأنوس باشد و اینکه هدف از احیا و بازنویسی این قبیل نسخه‌های خطی در جهت تأیید یا تشویق برای عمل نمودن به آنها در همان ابتدای امر نیست؛ اگر چه باید اذعان نمود در زمانی که چندی از همین آثار ارزشمند، درسنامه‌های پزشکی مراکز پزشکی ایران و جهان به‌شمار می‌آمده‌اند.

به یقین جلوه‌های هر کدام از اقدام کاربردی و بالینی در زمان کنونی، در رابطه با آموخته‌های علمی و مباحث پزشکی و بالینی این آثار کهن، ضرورت دارد که آن داده‌ها به مرحله آزمایش، غربال‌گری، نقد و بررسی و نهایتاً به مرحله تأیید علمی از سوی مراکز ذی‌ربط دانشگاهی و تحقیقاتی برسند که در اینجا هم اکنون در دانشکده‌ها و مراکز تحقیقاتی مرتبط با رشته‌های طب و داروسازی سنتی و تاریخ علوم پزشکی این مهم در حال انجام است.

یکی از اهداف مهم احیا و باز نویسی این آثار، آشنایی بیشتر محققان و علاقمندان به این حوزه با مضامین و موضوعات آثار پزشکی و دارویی کهن ایرانی و اسلامی و تمیز بهره‌مندی دستیاران رشته طب و داروسازی و دانشجویان رشته تاریخ علوم پزشکی از آت به‌طور خاص است. این نوع آثار منتشره علاوه بر اینکه منابع مهم برای آنها در امر جستجو و دسترسی به برخی موضوعات پزشکی اعم از بیماری‌ها، داروهای سنتی و ترکیب و خواص آنها و برخی تجربیات علمی و کاربردی در حوزه طب و داروسازی سنتی و تاریخی آینده و موجب غنای معلومات و تجربیات آنها در این حوزه می‌شوند بلکه در آینده‌ای نزدیک به‌ترهای تحقیقاتی متعددی را برای کشف بیشتر یافته‌های این دانش کهن و میراث بومی فراهم می‌آورند.

برای نیل به این هدف ما نیز در سال‌های اخیر بر آن شدیم تا با برگزیده‌های نخستین و کارگاه‌های تخصصی به آموزش و راهنمایی برخی محققان و دستیاران علاقمند به این حوزه اقدام نماییم که به‌دنبال این حرکت، تعدادی از آنها برای احیا و بازنویسی برخی رساله‌های خطی پزشکی و دارویی فارسی و عربی اعلام آمادگی نمودند تا علاوه بر آشنایان با کلیات اصول و مبانی تصحیح و بازنویسی نسخه‌های خطی به‌طور کاربردی، با محتوای کلی رساله‌های مورد تحقیق و دیدگاه‌های حکما و دانشمندان کهن ایرانی و اسلامی آشنا شوند. ایشان پس

از انتخاب نسخه خطی موردنظر و شناسایی نویسنده آن و یافتن نسخه (های) بدل برای آن در صورت موجود بودن، اقدام به تصحیح و بازنویسی نمودند و در مقدمه هر نسخه به معرفی اجمالی نویسنده پرداختند. از میان آن نسخه‌ها ۸ رساله فارسی و ۲ رساله عربی که محققان موفق به تکمیل آنها شده بودند برای چاپ انتخاب شدند؛ البته ۲ رساله عربی علاوه بر تصحیح و بازنویسی به زبان فارسی، ترجمه نیز شدند. قابل توجه است که در انجام مقابله بین نسخه‌ها در برخی از رساله‌ها از ذکر برخی اختلافات جزئی بین آنها همچون «از»، «و»، «را» و مانند آن، جهت رهیز از افزایش غیرطبیعی تعداد پاورقی‌ها به شرط آسیب نرسیدن به محتوای متن خبرداری به عمل آمد؛ همچنین در مقابل برخی واژه‌ها که تشخیص صحیح آن‌ها به دلیل افتادگی و یا ناخوانایی آن‌ها دشوار بود، به خصوص در رساله‌های تک‌نسخه‌ای که امکان مطابقت با نسخه‌های دیگر نبود (علامت سؤال ؟) درج شده است.

از ویژگی‌های مثبت این حرکت، تعلیم و تشویق دستیاران رشته‌های طب و داروسازی، مستقی و دانشجویان رشته‌های علوم پزشکی و نیز برخی رشته‌های علوم انسانی همچون ادبیات فارسی و عربی برای ورود به این حوزه و بالا بردن سطح تجربه علمی و عملی ایشان در زمینه احیای متون خطی بود، ولی این حرکت دانشجویی دشواری‌ها و مشکلاتی اعم از کُندی کار، کمی تجربه، ضعف تخصص در زبان و بازنویسی نسخه‌های خطی، نداشتن روش یکسان در امر تصحیح و تحقیق و بدلیابی، اختلاف سطح دستیاران و دانشجویان، تفاوت در حجم رساله‌ها و واضح نبودن رسم‌الخط برخی از آنها، ضعف تک‌نسخه‌ها و نیز نوع همکاری کتابخانه‌ها در ارائه فایل‌ها به خصوص نسخه بدل‌ها و مشکلاتی از این دست را به همراه داشت؛ در واقع یکی از دغدغه‌های قابل پیش‌بینی در این حرکت دانشجویی، علی‌رغم تلاش‌ها و پیگیری‌های مجدانه، طولانی شدن مدت زمان لازم برای تدوین و چاپ کتاب بود که حدود ۴ سال به طول انجامید.

از تبعات طولانی شدن این حرکت کُندی بسیار ارزشمند دانشجویی احیای نسخه‌ها و چاپ شدن برخی رساله‌های مورد تحقیق در این کارگاه توسط افراد یا مراکز دیگر بود؛ که روش متفاوت در تحقیق و احیای نسخه‌های این کتاب توسط متخصصین دانشگاهی در این رشته و بخصوص رعایت دقت آنها در استنساخ صحیح واژه‌ها و اصطلاحات طبی و دارویی، موجب تنوع در ساختار بازنویسی این نسخه‌ها شده و استفاده بیشتر و بهتری را برای محققان فراهم می‌آورد.

در پایان از همکاران محترم سرکار خانم دکتر سعیده غفاری دستیار محترم رشته داروسازی سنتی و سرکار خانم رقیه نوری کارشناس زبان عربی که عهده‌دار زحمات بسیاری در امر تدوین و تهیه این مجموعه بوده‌اند و نیز از مسئولین و دست‌اندرکاران محترم کتابخانه‌های آستان قدس رضوی، مجلس شورای اسلامی، ملی، مرکزی و مجمع ذخائر اسلامی که در خصوص ارائه پاره‌ای از نسخه‌ها یاریگر دانشجویان و دستیاران بوده‌اند تقدیر و تشکر بعمل می‌آید.

دکتر فرزانه غفاری

عضو هیأت علمی دانشکده طب سنتی

دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی

فروردین ۱۳۹۳